

MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ VƏ MALİYYƏ İNKLÜZİVLİYİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA ROLU

Daxil olub: 12 sentyabr 2022-ci il
Qəbul olunub: 3 oktyabr 2022-ci il
Received: 12 September 2022
Accepted: 3 October 2022

Alkəramov Tusi
i.ü.f.d., Azərbaycan Respublikasının
Mərkəzi Bankı
tusi.alkaramov@gmail.com

Xülasə

Məqalədə maliyyə-kredit təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunun araşdırılması və təhlil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın maliyyə sektorunda mövcud olan əsas problemlərin aşkar etmək, müxtəlif ölkələrin maliyyə sistemlərini təhlil edərək sözügedən sahənin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək və maliyyə inklüzivliyinin ölkədəki biznes mühitinə və ümumi iqtisadiyyata olan təsirlərini araşdırmaqdır. Mövzu ilə bağlı aydın təsəvvürə malik olmaq üçün tədqiqat qarışıq metod dizaynı əsasında təhlil edilmişdir. Həmçinin məqalədə ardıcıl qarışıq metod dizaynından istifadə olunmuşdur ki, bu da həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatlarının analizini birləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, ölkədə maliyyə savadlılığının artırılması, bankların insanların həyatına inteqrasiyası, agent bankçılıq təcrübəsinin istifadəsi və reqressiya təhlillərinə əsasən əmanətlərin və plastik kartların sayının artırılması üzrə işlərin görülməsi maliyyə inklüzivliyinə və ümumi iqtisadiyyata müsbət təsir göstərən amillər olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *maliyyə inklüzivliyi, maliyyə savadlılığı, agent bankçılıq, bankların inteqrasiyası, maliyyə-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyatda rolu.*

THE ROLE OF FINANCIAL-CREDIT INSTITUTIONS AND FINANCIAL INCLUSION IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

Tusi Alkaramov
Doctor of Philosophy in Economics,
Central Bank of the Republic of Azerbaijan
tusi.alkaramov@gmail.com

Abstract

The article examines and analyzes the role of financial organizations and financial inclusion in the economy of Azerbaijan. The main purpose of the study is to reveal the main problems existing in the financial sector of Azerbaijan, to analyze the financial systems of different countries, to discuss various aspects of the mentioned field, and to investigate the effects of financial inclusion on the business environment

and the economy in the country. In order to have a clear idea about the topic, the study will be analyzed based on a mixed method design. Also, the paper will use a sequential mixed methods design, which is designed to combine both qualitative and quantitative data analysis. As a result of the research, it was determined that increasing financial literacy in the country, integrating banks into people's lives, using the experience of agency banking, and increasing the number of deposits and plastic cards are factors that have a positive influence on financial inclusion and the economy.

Keywords: *financial inclusion, financial literacy, agency banking, integration of banks, role of financial and credit organizations in the economy.*

РОЛЬ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ФИНАНСОВОЙ ИНКЛЮЗИВНОСТИ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Туси Алкарамов

д-р филос. по экон.,

Центральный банк Азербайджанской Республики

tusi.alkaramov@gmail.com

Резюме

В статье рассматривается и анализируется роль финансовых организаций и финансовой доступности в экономике Азербайджана. Основная цель исследования - выявить основные проблемы, существующие в финансовом секторе Азербайджана, проанализировать финансовые системы разных стран, обсудить различные аспекты указанной области, а также изучить влияние финансовой доступности на бизнес-среду и экономику страны. Чтобы иметь четкое представление о теме, исследование будет проанализировано на основе дизайна смешанного метода. Кроме того, в статье будет использоваться последовательный дизайн смешанных методов, который предназначен для сочетания качественного и количественного анализа данных. В результате исследования определено, что повышение финансовой грамотности в стране, интеграция банков в жизнь людей, использование опыта агентского банкинга, увеличение количества депозитов и пластиковых карт являются факторами, положительно влияющими на финансовую доступность и экономику страны.

Ключевые слова: *финансовая доступность, финансовая грамотность, агентирование банковских услуг, интеграция банков, роль финансово-кредитных организаций в экономике.*

1. Giriş

Maliyyə bazarları və onun məhsulları iqtisadiyyatın effektiv və dinamik böyüməsinin qorunmasında mühüm rol oynayır. “Normal sosial həyat” əldə etmək üçün hazırda dünya əhalisi maliyyə alətlərindən və ya onun xidmətlərindən asanlıqla istifadə etməlidir. Məlum olduğu kimi, hər bir şəxs və ya şirkət gündəlik həyatda və ya fəaliyyət dövrü ərzində fərqli pul əməliyyatları həyata keçirir və maliyyə xidmətlərinin olması və ya əlçatmaz olması onların fəaliyyətini çətinləşdirir. Bankların və ya digər maliyyə vasitəçilərinin hələ də insanlara və ya şirkətlərə səmərəli maliyyə xidmətləri göstərə bilmədikləri bir çox ölkə var. Maliyyə əlçatanlığı sahəsindəki mövcud göstəricilərə görə dünyada təxminən 2 milyard insanın bank hesablarına çıxışı olmadığı görünür (Dünya Bankı, 2018). İnkişaf etmiş ölkələrdə qadınların 50%-nin və kişilərin 59%-nin bank hesablarına çıxış əldə edə bilməsinə baxmayaraq, dünya əhalisi arasında maliyyə əlçatanlığı üzrə məhdudiyyətlərin və maliyyə biliklərinin aşağı olduğu görünür (Dünya Bankı, 2018). Maliyyə inklüzivliyinin inkişafı, bu sahədəki mövcud çatışmazlıqların və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, əhəlinin və müəssisələrin maliyyə xidmətlərinə çıxışın daha təsirli şəkildə formalaşdırılması beynəlxalq maliyyə qurumlarının, o cümlədən Dünya Bankının əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Belə ki, tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın maliyyə sektorunda mövcud olan əsas problemlərin aşkar etmək, müxtəlif ölkələrin maliyyə sistemlərini təhlil edərək sözügedən sahənin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək və maliyyə inklüzivliyinin ölkədəki biznes mühitinə və ümumi iqtisadiyyata olan təsirlərini araşdırmaqdır.

2. Ədəbiyyatların təhlili

2.1. Maliyyə inklüzivliyi

Maliyyə inklüzivliyi, müəssisələr də daxil olmaqla, maddi cəhətdən az gəlirli və həssas qrupların, ehtiyaclarını uyğun qiymətə apara biləcək maliyyə məhsulları və xidmətləri ilə təmin edilməsini əhatə edir (Dünya Bankı, 2022). Maliyyə əməliyyatları prosesini izah edən maliyyə inklüzivliyinin ölçülməsinin üç əsas parametri mövcuddur, bunlara aiddir: maliyyə xidmətlərinə və mənbələrinə çıxış, maliyyə xidmətləri və mənbələrindən istifadə, maliyyə xidmətləri və mənbələrinin keyfiyyəti (İmanzadə, Zeynalov və Həsənov, 2017).

Bir çox maliyyə vasitəçisi bütün lazımı infrastrukturla təmin olunmasına baxmayaraq, hələ də maliyyə xidmətlərindən kənarda qalan insanlar və şirkətlər var. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, dünyada bank hesablarına çıxışı olmayan 2 milyarddan çox insan var (Dünya Bankı, 2018). Araşdırmalar bu insanların ən yüksək nisbətində inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələrdə yaşadığını göstərir (Dünya Bankı, 2018). Araşdırmalar onu göstərir ki, maliyyə alətlərinin çatışmazlığı ölkədəki iqtisadi fəaliyyətləri ləngidir (Levy-Orlik, 2013).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanla bağlı hazırladığı məqaləsinə (2019) əsasən, ölkənin mənfi maliyyə inklüzivliyinə təsir edən bir neçə amil var, bunlara aid etmək olar: maliyyə savadsızlığı, maliyyə vasitəçilərinin yanlış coğrafi bölgüsü, xidmətlərin yüksək qiyməti, insanlar və maliyyə vasitəçiləri arasında olan inamsızlıq və qanunvericilikdəki məhdudiyyətlər.

Əvvəla, həm Azərbaycanda, həm də digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə şərtləri və xidmətləri ilə tanış olmayan bir çox insan var. Maliyyə savadlılığı dedikdə gündəlik həyatda lazım olan əsas maliyyə alətləri barədə məlumatın olması adlandırıla bilər (Lusardi & Mitchell, 2013). Vətəndaşların və şirkətlərin əksəriyyəti maliyyə konsepsiyalarına bələd deyillər və praktikada yaranan çətinliklərlə üzləşə bilirlər (Lusardi & Mitchell, 2013). Dünya Bankı Qrupunun araşdırmasına əsasən, maliyyə savadlılığının aşağı səviyyədə olması Azərbaycan cəmiyyətinin əsas problemlərindən biridir. Dünya Bankı Qrupunun 2015-ci ildə apardığı araşdırmanın nəticəsinə əsasən Azərbaycanlı gənclər maliyyə ilə əlaqəli 7 sualdan yalnız 3.9-na düzgün cavab verə biliblər (Dünya Bankı Qrupu, 2016). Qrupun təhlillərinə görə, Azərbaycanda insanların maliyyə savadlılığı digər inkişaf edən ölkələrin nəticələrinə nisbətə normal səviyyədə sıralana bilər, lakin bu sahədə insanların biliklərinin artırılmasına hələ də ehtiyac var, çünki maliyyə savadlılığı ölkə əhalisinin yalnız kiçik bir hissəsi arasında yüksəkdir (Dünya Bankı Qrupu, 2016). Beləliklə, yuxarıda göstərilən amil nəticəsində vətəndaşlar və müəssisələr maliyyə xidmətlərindən istifadə etməkdə çətinliklərlə üzləşir, kredit təşkilatları tərəfindən aldadılır və bu, daha da mənfi iqtisadi nəticələrə səbəb olur.

Həmçinin maliyyə qurumları və onların xidmətləri ölkədə yaşayan hər bir insan üçün əlçatan olmalıdır, lakin coğrafi məsafə məsələləri kənd yerlərində yaşayan insanların maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün maneələr yaradır. Başqa sözlə, bu problem coğrafi təcrid kimi də adlandırıla bilər. Qeyd etmək vacibdir ki, Dünya Bankının məlumatlarına əsasən Azərbaycan əhalisinin 44%-i (4.4 milyon nəfər) kənd yerlərində yaşayır (Dünya Bankı, 2020). Ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin kənd yerlərində yaşadığından, onların maddi ehtiyaclarını ödəmək zərurəti yaranır. Beləliklə, dövlət qurumları və maliyyə təşkilatları kənd yerlərində maliyyə məhsullarının yaradılması və əlçatanlığının yaxşılaşdırılması üzərində işləməlidir. Bundan əlavə, coğrafi təcrid sosial cəhətdən uzaq yerlərdə yaşayan insanlar üzərində digər psixoloji təsirlərə səbəb olur. Batterzbi (2007) tərəfindən aparılan araşdırmaya əsasən coğrafi təcrid birbaşa maliyyə instrumentlərindən xaric olma ilə nəticələnməsə də, bu, kənd yerlərində yaşayan insanları bu xidmətlərdən çəkdiyini və bu xidmətlərin “onlar üçün olmadığını” düşünməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, bu amillər insanlar və maliyyə vasitəçiləri ara-

sında inamsızlıq problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən ölkənin maliyyə sistemini elə inkişaf etdirmək vacibdir ki, kənd yerlərində yaşayan insanlar maliyyə vasitəçilərinə etibar etsinlər və bu qurumlar bu sahələrdə öz xidmətlərini göstərsinlər.

Bundan əlavə, maliyyə alətlərinə marağın yaranmasında əhəmiyyətli maneələr yaranan digər vacib amillər də bunlardır: yüksək xidmət haqqı, yüksək borc dəyəri və aşağı gəlirlilik. Dünya Bankı Qrupunun sorğusuna (2016) əsasən aztəminatlı əhəlinin 73%-i və işsiz yetkinlərin 68%-i Azərbaycanda bank hesablarına sahib deyillər. Qeyd olunanlar, xidmətlər üçün yüksək xidmət haqqı olduğu üçün aztəminatlı təbəqə üçün əməliyyatların aparılmasını məhdudlaşdığını sübut edir. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Azərbaycan ilə bağlı hazırladığı (2019) məqaləsinə əsasən kreditlərin yüksək qiyməti, yüksək təminat tələbləri və etibarsızlıq maliyyə inklüzivliyinin inkişafı istiqamətində kəskin maneələr yaradır.

Məlum olduğu kimi, Dünya Bankının əsas missiyalarından biri insanlar üçün yoxsulluğu azaltmaqdır. Dünya Bankına əsasən müvafiq məsələnin həlli istiqamətində maliyyə inklüzivliyi əsas rollardan birini oynayır (Dünya Bankı, 2018). Bu səbəbdən Dünya Bankı milli maliyyə inklüzivlik strategiyası üzərində işləyir və bir neçə modernləşdirmə vasitəsi ilə maliyyə daxiletməsini inkişaf etdirməyi və həyata keçirməyi hədəfləyir. Bu alətlər dövlət ödənişləri və pərakəndə ödəmə sistemlərinin modernləşdirilməsi, pul köçürmələri, insanlara və müəssisələrə göstərilən maliyyə xidmətlərinin şaxələndirilməsi, dünyada maliyyə xidmətlərindən asanlıqla istifadə imkanının əldə edilməsi, maliyyə xidmətlərindən istifadə edən insanların hüquqlarının qorunması, maliyyə savadlılığının artırılması, rəqabət və agent bankçılığın inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə digər mühüm işlərin görülməsindən ibarətdir (Dünya Bankı, 2018).

Maliyyə inklüzivliyi mövzusu və ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun artımı ilə əlaqəsi ciddi qəbul edilməlidir. Araşdırmalara əsasən maliyyə fəaliyyətlərinin sayının artması iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur və bu da öz növbəsində biznes mühitinin inkişafına müsbət təsir göstərir (Levy-Orlik, 2013). Bundan əlavə, Adeola və Evansın (2017) araşdırmasına əsasən maliyyə inklüzivliyi, maliyyə sektorunun inkişafı və iqtisadi artım arasında əlaqənin mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Bağlantı maliyyə sahəsindəki böyümənin iqtisadi böyüməyə səbəb olduğunu iddia edir.

Maliyyə sahəsinin inkişafına mənfi təsir göstərən bir çox amillər var və bu əsas xüsusiyyətlərdən biri də yoxsulluqdur. Banerji, Breza və Kinan (2018) bütün insanlar üçün maliyyə xidmətlərinin göstərildiyi bir ölkənin yoxsulluğun azalmasına səbəb olacağını iddia edirlər. Bundan əlavə, Lenka və Şarma (2017) tərəfindən hazırlanmış məqalə maliyyə inklüzivliyi, yoxsulluq, bank vasitəçiliyi və iqtisadi böyümə arasında daimi bir əlaqənin olduğunu göstərir. Araşdırmaçıların (2017) arqumentləri göstərir ki, maliyyə inklüzivliyinin inkişafı iqtisadi artımda müsbət nəticə verir və bu, ölkədəki yox-

sulluq səviyyəsini azaldır. Van Der Crujsen, De Haan və Roerinkin (2021) araşdırmasına əsasən, əhalinin yüksək səviyyədə maliyyələşməsinə nail olmaq üçün istehlakçıların gözlənilməz sarsıntılarla üzləşməyəcəyi, maliyyə sektorunda minimum risklərlə əldə edilə bilən vəsaitlərin əlçatan olması və əhali arasında maliyyə təşkilatlarına inamın yaradılması vacibdir.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, maliyyə inklüzivliyi maliyyə xidmətlərinin və iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bu səbəbdən kredit və ya insanları asan pulla təmin etməkdən əlavə, maliyyə sistemi üçün əlçatan və etibarlı ödəmə sistemləri təmin olunmalıdır. Təhlükəsiz və əlçatan rəqəmsal ödəmə sistemlərinin tətbiqi, müəssisələrin əməliyyatlarını asanlaşdıracaq və şirkətlər arasında əməliyyatları artıracqdır ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatda olan müəssisələrin sayının artacağını təmin edəcəkdir (Sarkar, 2019). Tivari və Xanın (2017) apardıqları araşdırma effektiv rəqəmsal ödəmə sisteminin Hindistandakı korrupsiyanı azaltdığını və işlərini artırdığını göstərir. Müvafiq araşdırma Hindistanda ticarət mühitinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını və iqtisadiyyatın ən azı 2 dəfə böyüdüyünü təsdiq edir.

Əlavə olaraq mikrokreditləşmə maliyyə əlçatanlığına təsir edən ən elastik sahə hesab olunur. Mikro- kreditləşmə kiçik və orta sahibkarlıq üçün əsas pul mənbəyi kimi qəbul edilir (Dünya Bankı, 2020). Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir yer tutduğunu nəzərə alaraq, mikromaliyyə kredit təşkilatlarının maliyyə resurslarına çıxışına olan hər hansı mənfi təsir şirkətlərin işini və iqtisadiyyatın inkişafını ləngidir (Dong & Men, 2014). Banerji və digərlərinin analizlərinə (2018) əsasən mikromaliyyənin kiçik və orta bizneslər (KOB) üçün ən vacib pul mənbəyi olduğunu və bu sahədəki narahatlığın işlərini ləngidəcəyini təsdiqləyir. Bundan əlavə, Banerji və digərlərinin (2018) araşdırmasına əsasən dövlət müəssisələrinin maliyyə inklüzivliyinin artırılmasına müdaxiləsi nəticəsində müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Məsələn, Hindistanda hazırlanan və tətbiq olunan dövlət proqramları göstərilməkdədir. Belə ki, maliyyə inklüzivliyinin inkişafında dövlət qurumlarının aktiv iştirakı insanlar və müəssisələrin asanlıqla maliyyə xidmətlərindən istifadə etməsinə və nəticədə insanların müxtəlif sahələrə investisiya yatırmasına şərait yaratmışdır (Banerji və digərləri, 2018). Sözügedən sahədəki dəyişikliklər nəticəsində Hindistanın iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etməyə və insanlar ölkənin iqtisadi fəaliyyətlərində fəal iştirak etməyə başlamışdır. Bundan əlavə, proqrama insanlar arasında maliyyə savadlılığının artırılması, insanların maliyyə və xidmətlərin əsaslarını öyrənmə bilməsi daxil idi. Bu həm də insanların kredit təşkilatları tərəfindən aldadılmalarının qarşısını alır və hüquqlarının təmin olunmasında böyük rol oynayır.

2.2. Maliyyə xidmətlərindən kənarlaşma növləri

İnsanların maliyyə xidmətlərindən kənar qalması problemi və hər kəsə çatdırılması lazım olan əsas maliyyə xidmətlərini əks etdirən məsələlər hər bir elmi dairənin əsas araşdırma hədəflərindən biridir.

İlkin olaraq, müştərilərin bank xidmətlərindən kənar qalması problemi uzun illərdir narahatlıq doğuran amillərdəndir. Sen və Denin (2018) araşdırmalarına əsasən əksər insanların vəsait almaq və ya ödəniş etmək üçün sadə bank hesabları belə mövcud deyildir. Breitbach və Walstad (2014) tərəfindən aparılan araşdırmalara əsasən bank xidmətlərindən istifadə edən şəxslər 3 kateqoriyaya bölünür: banklaşdırılmamışlar, cüzi banklaşdırılmışlar və tam banklaşdırılmışlar. Banklaşdırılmayanlar heç bir bank hesabı olmayan insanlar hesab edilir. Cüzi banklaşdırılmışlar depozit hesabı olan, lakin elektron ödəmə imkanları olmayan insanlar hesab edilir. Tam banklaşdırılmışlar, maliyyə xidmətləri və alətlərindən tamamilə faydalananlara istinad edilir.

İkincisi, əmanət yerləşdirilməsinin əhali arasında məşhur olmaması və bu xidmətlərdən kənar qalması bugünkü maliyyə bazarlarının digər bir problemidir. Fərqli araşdırmalar dünya miqyasında insanların üçdə birinin bank hesablarında əmanətinin olmadığını göstərir. Əmanətlərin olmamasının səbəbləri Avropa Komissiyası tərəfindən araşdırılmışdır. Araşdırmanın nəticəsinə əsasən insanlar əvvəllər etibar etmədikləri və ya arzuolunmaz təcrübəyə sahib olduqları və ya pulları olmadığı və ya banklarla münasibət qurmaq istəmədikləri üçün maliyyə təşkilatlarında depozit yerləşdirmək arzusunda deyillər (Avropa Komissiyası, 2008).

Üçüncüsü, kreditləşmə insanların və ya müəssisələrin maliyyələşdirilməsində böyük rol oynayır. Bu səbəbdən kredit resurslarına çıxışın çətin olması insanların pul vəsaitlərinə çıxışını məhdudlaşdıraraq, iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir. Gloukoviezoffa (2007) əsasən kreditlər müəssisələrə və insanlara ehtiyac duyduqları əşyaları almaları lazım olduqda maliyyə dəstəyi ilə təmin edir. Bununla birlikdə, kreditlərdən kənar qalmaq şirkətlərin və ya insanların əməliyyatlarını çətinləşdirir və həm insanların, həm də müəssisələrin fəaliyyətini ləngidir.

Nəhayət, maliyyə eksklüzivliyi ilə bağlı digər əsas problem sığorta alətləri ilə bağlıdır. Asiya İnkişaf Bankının maliyyə inklüzivliyi ilə bağlı apardığı sorğuya əsasən müştərilərin 58%-nin sığorta xidmətlərindən istifadə etmədiyi, yarısının isə bu xidmətlər ilə tanış olmadığı aydın olmuşdur (AİB, 2014). Sığorta sahəsi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı müəssisələr üçün ən vacib alətlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, mümkün zərərin ödənilməsi və fəaliyyətin davamlılığının təmin edilməsi üçün, biznes sahibləri sığorta şirkətlərinin təklif etdiyi məhsullardan istifadə etməkdədirlər. Lakin sığorta bazarının Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın az bir hissəsini ehtiva etdiyi üçün biznes mühiti iflas riski altındadır (AİB, 2014).

2.3. Bank olmayan maliyyə təşkilatlarının rolu

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, hazırda insanlara və müəssisələrə maliyyə xidmətləri göstərən fərqli maliyyə vasitəçiləri var. Bu gün iş yerlərinin istifadə etdiyi ən vacib sahələrdən biri də lizinq kreditləridir. Vayt Klark Qrupun (2019) icarə bazarı ilə bağlı hesabatına görə, lizinq alətləri dünyada yeni yaranan müəssisələrin 16,6%-nin maliyyələşdirilməsini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə resurslarının az olmasına baxmayaraq, insanlar lizinq məhsullarından xəbərdar deyillər və ya bu imkandan istifadə edə bilmirlər.

Bundan əlavə, banklar və sığorta şirkətləri qədər əhəmiyyət kəsb edən digər vacib maliyyə vasitəçisi poçt operatorlarıdır. Poçt operatoru, Ümumdünya Poçt İttifaqının (ÜPI) çoxtərəfli müqaviləsinin (Clotteau & Measho, 2016) imzalanmasından sonra, XIX əsrdən maliyyə xidmətləri göstərməyə başlamışdır. Bankların və ya digər vasitəçilərin olmadığı yerlərdə poçt şöbələri pul qazanmağa imkan yaradır. Üstəlik, poçt operatorları çox ucuz maliyyə vasitəçisi mənbəyi sayılırlar, buna görə də, insanlar poçt xidmətləri ilə maraqlanırlar. Ayrıca, XIX əsrin sonlarında Avstriya Poçt Əmanət Bankı bir hesabın debetini və digərinin kreditini çıxartmağa imkan verən “giro” adlı sistem təşkil etmişdir (Clotteau & Measho, 2016). Bundan əlavə, poçt operatorları hazırda maliyyə bazarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir və gəlirlərində maliyyə fəaliyyətlərinin vacib olduğu görünür. ÜPI-nin statistikasına əsasən poçt operatorları gəlirlərinin aşağıdakı payını maliyyə xidmətlərindən əldə edirlər: ərəb ölkələri - 72%, Avropa - 52%, Afrika - 52%, Asiya - 39% (Clotteau & Measho, 2016).

3. Metodologiya

Tədqiqatın məqsədi maliyyə təşkilatlarının və maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərini və təhlil edilmiş məlumatlar əsasında yaranan problemə hansı təkliflərin verilə biləcəyini öyrənməkdir. Mövzu ilə bağlı aydın təsəvvürə malik olmaq üçün tədqiqat qarışıq metod dizaynı əsasında təhlil edilmişdir. Qarışıq metod məlumatların təhlilinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət üsullarını birləşdirərək istifadə edilən üsuldur (Abowitz & Toole, 2010). Müvafiq mövzuda səmərəli tədqiqatlar aparmaq üçün kəmiyyət məlumatlarının əldə edilməsi və dəyişənlər əsasında vəziyyətin təhlil edilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, keyfiyyət məlumatları illik hesabatlar, məqalələr, jurnallar və statistik məlumatlar əsasında mövzunu daha geniş başa düşməyə imkan verəcəkdir. Beləliklə, nəticələr problemlə bağlı həm praktiki, həm də nəzəri məsələləri əhatə edir.

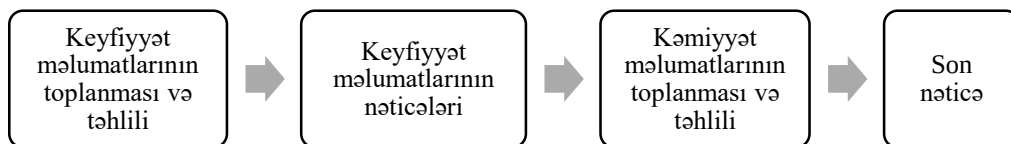
Həmçinin məqalədə ardıcıl qarışıq metod dizaynından istifadə olunmuşdur. Bu dizayn həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət məlumatlarının analizini birləşdirmək üçün uğurlu hesab olunur (Subedi, 2016). Bu üsul tədqiqata keyfiyyət məlumatlarının analizi ilə

başlamaq və daha sonra əsas təhlilin aparılacağı kəmiyyət mərhələsinə keçmək məqsədi daşıyır (Subedi, 2016).

Araşdırmada ikinci dərəcəli mənbələr olan jurnallar, nəşrlər, maliyyə sənədləri, kitablar, statistik məlumatlar və s. istifadə edilmişdir. Həmçinin, kəmiyyət göstəricilərinin təhlil edilməsi üçün kəmiyyət meyarları üzrə informasiya Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının aylıq, rüblük və illik statistik data bazasından əldə olunmuşdur (Əlavə 1).

Keyfiyyət məlumatları təhlil edildikdən sonra kəmiyyət məlumatlarının təhlili üçün dəyişənlər müəyyən edilmişdir. Kəmiyyət məlumatları əsasında təhlilin aparılması üçün Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu (GDP) asılı dəyişən və ölkədəki biznes mühitinin göstəricisi kimi seçilmişdir. Bundan sonra ikinci dərəcəli mənbələrə istinad edərək əsas sərbəst dəyişənlər müəyyən edilmişdir. Təhlillərə görə, sərbəst dəyişənlər bunlardır: ödəniş əməliyyatlarının sayı (TransNumb), iqtisadiyyatdakı ümumi kreditlər (Loans), cəmi depozitlər (Deposit), ödəniş kartlarının sayı (PCards), POS-terminalların sayı (POS) və bankomatların sayı (ATM). Bundan əlavə təhlil çoxluq xətti reqressiya təhlili metodu əsasında aparılmışdır. Məqalənin məqsədi Azərbaycanda biznes mühitinə maliyyə inklüzivliyinin təsirlərini tapmaq olduğundan, çox xətti reqressiya modeli tədqiqata asılı və sərbəst dəyişənlər arasında əlaqəni aşkar etməyə imkan verəcəkdir. Bu təhlili aparmaq üçün Microsoft Excel və EViews10 statistik interfeysindən istifadə edilmişdir. Beləliklə, reqressiya modeli aşağıda göstərilən formula əsasında aparılmışdır:

$$GDP = C1 + C2TransNumb + C3Loans + C4Deposit + C5PCards + C6POS + C7ATM + U$$

4. Nəticələr və müzakirə

4.1. Maliyyə vasitəçilərinin rolu

Banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, kredit ittifaqları, milli poçt operatoru və sığorta şirkətləri maliyyə bazarlarının əsas iştirakçılarıdır. İnsanlar və şirkətlər gündəlik maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək üçün maliyyə xidmətlərindən istifadə edirlər.

Bu ehtiyaclar kredit almaq, layihələrin maliyyələşdirilməsi, fərqli maliyyə əməliyyatları etmək, onlayn və ya nağd ödənişlər etmək, sığorta xidmətlərinə sahib olmaq və bir çox digər xidmətlər kimi başa düşülə bilər.

Maliyyə vasitəçiləri kimin ehtiyac duyduğu ilə kimin borc verməsi arasında bir körpüdür. Ölkədə adekvat səviyyədə qurulmuş maliyyə sektorunun yaradılması investorların və borcalanların görüşməsinə kömək edəcəkdir. Nəticədə müəssisələr və ya şəxslər bu vasitəçilər vasitəsi ilə vəsait əldə edə biləcəklər. Ümumilikdə maliyyə vasitəçiləri, xüsusən banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və milli poçt operatorunun maliyyə inklüzivliyini təmin etmək üçün əhəmiyyətli rolu var. Banklar Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas iştirakçılarıdır və uğurlu maliyyə mühitinin yaradılmasında onların rolu böyükdür. Bundan əlavə, milli poçt operatoru ölkədə agent bankçılığını həyata keçirmək üçün ən uyğun təşkilatdır. Əslində poçt operatorları çox ucuz maliyyə vasitəçisi kimi qəbul edilir. Çünki əmanətlərdən gələn pulları dövrüyyəyə buraxan banklarla müqayisədə milli poçt operatorunun digər vəsait mənbələri mövcuddur. Banklar öz gəlirliliyini təmin edir və xərclərini banka yatırılan pula görə ayırırlar, lakin poçt operatoru digər poçt xidmətlərindən də pul qazanır. Bu səbəbdən milli poçt operatoru olan “Azərpoçt” MMC-nin filiallarının agent bank kimi yaradılması ən uyğun qərar olacaqdır. Əslində cari hesab açmaq və ya baza bank əməliyyatları etmək Azərpoçt tərəfindən aparıla bilər. Ümumilikdə Azərpoçt insanlara təməl xidmətlər göstərə bilər və ölkənin maliyyə imkanlarını gücləndirə bilər, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfə verə bilər.

Bundan əlavə, ölkənin inkişafında bank olmayan kredit təşkilatlarının əhəmiyyətindən də bəhs etmək vacibdir. Ümumi maliyyə sektorundakı payları 0.3% olsa da, ölkənin bölgələrində maliyyə alətlərinin inkişafına kömək edə bilərlər. BOKT-lar bankların maraqlandırmadığı və ya çox riskli hesab edə bilmədiyi mikro və kiçik müəssisələrlə işləmək üçün ən əlverişli və uyğun maliyyə qurumlarıdır.

Beləliklə, maliyyə vasitəçilərinin, xüsusən də bankların, bank olmayan kredit təşkilatlarının və milli poçt operatorunun ölkənin maliyyə inklüzivliyinin gücləndirməsində əhəmiyyətli rol oynadığı məlum olmuşdur.

4.2. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan təhlillər

Beynəlxalq maliyyə qurumlarının və aparıcı ölkələrin maliyyə inklüzivliyini gücləndirmək təcrübəsinin təhlili deməyə imkan verir ki, aidiyyəti dövlət qurumları və onların iştirakı ilə vahid strategiya yaradılsa, maliyyə əlçatanlığı problemi həll oluna bilər.

Əvvəla, təhlillər nəticəsində “əsas bank hesabı” xidmətinin tətbiqinin maliyyə inklüzivliyini gücləndirə biləcəyi təklif oluna bilər. “Əsas bank hesabı”nın təqdim edilməsi az gəlirli əhalinin maliyyə xidmətlərindən faydalanması üçün vacib addımlardan biridir. Bəzi hallarda “əsas bank hesabı” güzəştli xidmətlər (xidmət haqqı olmadan bir və ya daha çox ödəmə əməliyyatı, xidmət haqqı olmadan ödəniş kartı verilməsi) ilə əhatə olunan əsas bank xidmətləri paketini təşkil etməsi təklif oluna bilər.

İkincisi, əhalinin maliyyə savadlılığının yaxşılaşdırılması maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsi üçün digər vasitə hesab edilə bilər. Maliyyə inklüzivliyini gücləndirməyin prioritet hədəflərindən biri cəmiyyətdəki maliyyə savadlılığı səviyyəsini artırmaqdır. Bu tədbir bütün yaş qruplarını əhatə etməlidir. Bu sahədəki maarifləndirmə erkən yaşlarda başlamalı, şagirdlərə bu biliklər məktəblərdə öyrədilməli və tədris materiallarına daxil edilməlidir. Fərqli sahələrdə çalışan vətəndaşlar üçün də fərqli mövzularda seminarlar təşkil edilməlidir.

Üçüncüsü, agent bank şəbəkəsinin yaradılması ölkənin maliyyə inklüzivliyini gücləndirə bilər. Agent bankçılığı ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinin əhatə olunmasında, bankların maliyyə xərclərinin azaldılmasında, maliyyə xidmətləri sahəsində vətəndaşlarla daha təsirli qarşılıqlı əlaqədə və bu sahələrdə səmərəliliyin artırılmasında böyük rol oynayır. Bəzi hallarda agent bank xidmətləri göstərən təşkilatlar mikrosığorta xidmətləri kimi digər maliyyə xidmətləri də göstərə bilərlər. Bu agent banklar da vətəndaşların sorğu və müraciətlərinin qəbulunu və müvafiq prosedurların başlanmasını təmin edə bilər. Daha əvvəl də müzakirə edildiyi kimi, milli poçt operatoru agent bank kimi bank fəaliyyətində iştirak etmək üçün ən yaxşı seçimdir. Çünki “Azərpoçt” MMC-nin ölkənin müxtəlif bölgələrində banklardan daha çox poçt şöbəsi var və bankların heç bir şöbəsi və ya nümayəndəsi olmadığı bölgələrdə insanlara daha əlçatandır.

Son olaraq, müxtəlif ölkələrin təhlilləri ölkədə maliyyə inklüzivliyini gücləndirmək üçün uğurlu bir vasitə kimi bank olmayan ödəmə xidməti təminatçıları qurmağı və ödəmə agentləri şəbəkəsini yaratmağı təklif edir. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə ödəniş xidmətləri sahəsində rəqabət mühitinin daha da artırılması üçün yenilikçi ödəniş həllərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi, yeni bank olmayan ödəmə xidmətləri təminatçıları ilə bir ödəmə təşkilatı və elektron pul təşkilatı yaradılması vacibdir. Bu təşkilatlar fəaliyyətlərini əsasən elektron mühitdə formalaşdıraraq maliyyə inklüzivlik imkanlarını genişləndirirlər. Eyni zamanda, bu təşkilatlar tərəfindən ödəniş agentləri şəbəkəsinin formalaşması, hətta ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinə çıxış səviyyəsini artırır.

4.3. Maliyyə savadlılığı

Maliyyə savadlılığı gündəlik həyatda lazım olan əsas maliyyə şərtlərini bilmə qabiliyyəti deməkdir. Əslində hər bir şəxs aldadılmamaq və maliyyə ehtiyaclarını təmin edə bilmək üçün əsas maliyyə şərtlərini başa düşməlidir. Dünya əhalisinin əksəriyyətinin əsas maliyyə terminləri ilə tanış olmadığı müəyyən edilmişdir. Həmçinin bir çox insan maliyyə təşkilatında yarana biləcək problemin həm qanunvericilik, həm də maliyyə tərəfini anlaya bilmir. Maliyyə inklüzivliyini gücləndirməyin prioritet hədəflərindən biri cəmiyyətdəki maliyyə savadlılığı səviyyəsini artırmaqdır. Bu tədbir bütün yaş

qruplarını əhatə etməli və fərqli mövzularda məlumat verilməlidir. Bu təcrübənin biznes sahələrini inkişaf etdirəcəyi, insanların yenilikçi olduqları üçün fəaliyyət sahələrinə görə yeni fikirlər irəli sürəcəyi və iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verəcəyi düşünülür.

Sonda qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı əhali arasında maliyyə biliyi səviyyəsini artırmağı hədəfləyən “Maliyyə Savadlılığı Platforması” adlı bir platforma yaratmışdır. Azərbaycan hökumətinin platformaları yaratmasına və insanlara müvafiq kurslar və məlumatlar təqdim etməsinə baxmayaraq, insanların maliyyə xidmətləri barədə məlumatlı olması üçün istifadə olunan əlavə işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

4.4. Agent bankçılıq

Agent bankçılığı üçüncü şəxslərin iqtisadiyyatda səlahiyyətli bank agentləri olaraq iştirak etmələrini və bankların müştərilərinə xidmət göstərmələrini təmin edən müvəffəq bir vasitədir. Əslində agent bank müəyyən bankın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi iştirak edir və bankın standartlarına uyğun xidmətlər göstərir. Agent banklar müvafiq xidmətləri göstərə bilər: nağd pul çıxarılması, faktura ödəmələri, nağd depozitlər, pul köçürmələri, balans sorğusu, debet və ya kredit kartlarının verilməsi və mobil bank xidmətləri. Bütün göstərilən xidmətlər insanların biznes fəaliyyəti ilə məşğul olması, ehtiyaclarını ödəməsi və ya müəssisələrin fəaliyyətləri üçün kifayət qədər hesab edilə bilər.

Agent bankçılığı ucqar bölgələrdə maliyyə xidmətlərinin əhatə olunmasında, bankların maliyyə xərclərinin azaldılmasında mühüm vasitədir və maliyyə xidmətləri sahəsində vətəndaşlarla daha təsirli qarşılıqlı əlaqədə və bu sahələrdə səmərəliliyin artırılmasında böyük rol oynayır. Bəzi hallarda agent bank xidmətləri göstərən təşkilatlar mikrosığorta xidmətləri kimi digər maliyyə xidmətləri də göstərə bilərlər. Bu agent banklar da vətəndaşların sorğu və müraciətlərinin qəbulunu və müvafiq prosedurların başlanmasını təmin edə bilər. Müşahidələr göstərir ki, kənd yerlərində fəaliyyət göstərən müəssisələr maliyyə xidmətlərinə çatmaqda çətinlik çəkirlər. Buna görə kənd yerlərində maliyyə xidmətlərinə əlçatmazlığı biznes fikirlərinin yox olmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, Dünya Bankının hesabatında Azərbaycanın qonşu və Avropa ölkələri ilə müqayisədə ən aşağı bank sektoru filial şəbəkəsinə sahib olduğu göstərilmişdir. Lakin ölkədə 1600 filialı və maliyyə qurumları ilə ortaqlığı olan Azərpoçt maliyyə inklüzivliyinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, agent bankçılığı cəmiyyətə kifayət qədər maliyyə alətləri və xidmətləri təmin etmək üçün ölkədə istifadə edilməsi planlaşdırılan bir vasitədir. Nəticə etibarilə, Azərpoçt bank xidmətlərinin göstərilməsində agent bank şəklində iştirak edə bilər.

Beləliklə, müşahidələrin təhlili göstərir ki, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı ölkədə düzgün qurulmuş və gəlirli biznes mühitinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar üçün agent banklar vasitəsilə maliyyə vasitəçiləri ilə sıx münasibət qura bilməklə yanaşı, asan pul mənbələrini istifadə edərək mənfəət əldə etmək şəraiti yaranır. Bu da, davamlı olaraq iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edir.

4.5. Kəmiyyət məlumatlarının təhlili

Maliyyə inklüzivliyinin Azərbaycan iqtisadiyyatına və biznes mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət məlumatlarının təhlili aparılmışdır. Belə ki, asılı və sərbəst dəyişənlər müəyyən edildikdən sonra, regressiya təhlili aparılmaqla, maliyyə inklüzivliyini təsvir edən dəyişənlərin ölkənin ÜDM-nə təsiri ölçülmüşdür. Məlumatlar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2005-2019-cu illəri əhatə edən rəsmi açıqlamalarından götürülmüş və istifadə olunmuşdur (Əlavə 1). Bu məqalənin 3-cü hissəsində qeyd olunan formuldan da görünən odur ki, asılı dəyişən ÜDM, sərbəst dəyişənlər isə bank transaksiyalarının sayı, kreditlərin məbləği, depozitlərin məbləği, plastik kartların sayı, POS terminaların sayı və ATM-lərin sayı olaraq götürülmüşdür.

Cədvəl. Modelin statistik xarakteristikaları

SUMMARY OUTPUT

Regression Statistics	
Multiple R	0.995138184
R Square	0.990300006
Adjusted R Square	0.98302501
Standard Error	2650.877971
Observations	15

ANOVA					
	df	SS	MS	F	Significance F
Regression	6	5739377111	956562851.8	136.123792	1.30741E-07
Residual	8	56217232.13	7027154.017		
Total	14	5795594343			

	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	-7908.739697	6851.031431	-1.154386719	0.28165823	-23707.24651	7889.767114	-23707.24651	7889.767114
TransNumb	0.012496618	0.163165431	0.076588635	0.940831568	-0.36376354	0.388756776	-0.36376354	0.388756776
Loans	-2.213689345	0.558391701	-3.9644023	0.004151348	-3.501342918	-0.926035773	-3.501342918	-0.926035773
Deposit	0.539793479	0.395648995	1.364324153	0.209606285	-0.372574738	1.452161697	-0.372574738	1.452161697
PCards	8.578614754	2.007791516	4.27266212	0.002714363	3.948639217	13.20859029	3.948639217	13.20859029
POS	0.073102945	0.093780512	0.779511051	0.458116538	-0.143155303	0.289361193	-0.143155303	0.289361193
ATM	16.40822092	8.885339465	1.846662244	0.101997713	-4.081408631	36.89785047	-4.081408631	36.89785047

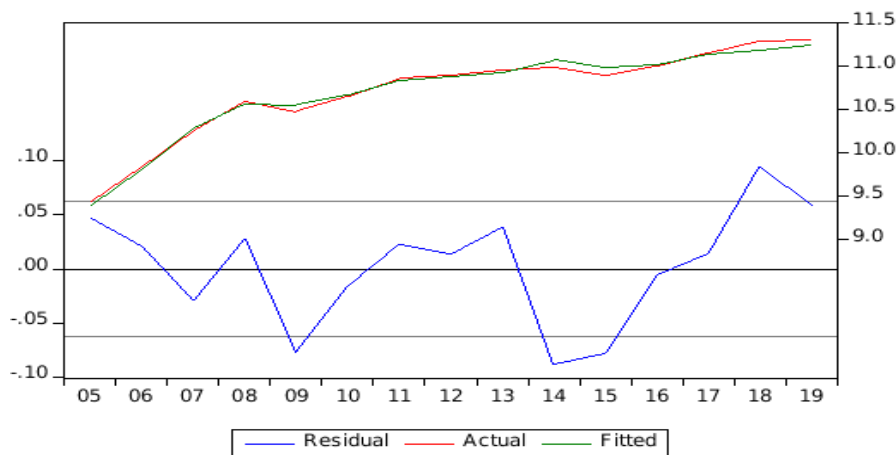
İlkin regressiyanın nəticələrinə uyğun olaraq, əhəmiyyətli olmayan sərbəst dəyişənlər formuldan çıxarılmış və ÜDM ilə əlaqəsi olmayan faktorlar modeldə nəzərə alınmamışdır. Müvafiq araşdırma üçün aşağıda qeyd olunan model daha uyğun hesab edilmiş və tədqiqat işində istifadə edilmişdir:

$$\text{LOG}(\text{GDP}) = 3.69798478515 + 0.194853926334 * \text{LOG}(\text{DEPOSIT}) + 0.627848432066 * \text{LOG}(\text{PCARDS}) + [\text{AR}(6)=0.801063492133, \text{UNCOND}]$$

Formuldan göründüyü kimi, model qurularkən “log” komandasının istifadə olunması əhəmiyyətli hesab olunmuşdur. Belə ki, ortaya çıxan nəticələr onu göstərir ki, depozitlərdə olan 1% artım Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 0.19%, plastik kartların sayında olan 1% artım isə 0.62% artırır. Bununla yanaşı, modeldə istifadə olunmuş sərbəst dəyişənlərin əhəmiyyətli olması, alınmış nəticələrin ehtimalının səhv olmaması dəyişənlərin normal paylanması, verilmiş zaman seriyasının stasionar olub-olmadığını yoxlamaq və modelin real göstəricilərə yaxın olmasını təsdiq etmək məqsədilə, müvafiq olaraq, ARMA Maximum Likelihood, Harvey Heteroskedasticity Test və Augmented Dickey-Fuller testlərdən istifadə edilmişdir (Əlavə 2, 3 və 4).

Testlərin nəticəsinə əsasən sərbəst (izahedici) dəyişənlərin t-statistics göstəricilərinin yüksək olması, yəni izahedici dəyişənlərin müvafiq parametrlərinin standart xətalı parametrlərin tapılmış qiymətinə nəzərən xeyli kiçik olması parametrlərinin alınmış qiymətlərinin səhv olma ehtimalının da az olmasını göstərir. Ayrıca, p dəyərlərinə baxarkən, bütün sərbəst dəyişənlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu aydın olur. Həmçinin nəticələr onu göstərir ki, təsiredici sərbəst dəyişənlərin dəyişməsi ÜDM-in həcm dəyişməsinin 98.9%-ni izah edir. Bundan əlavə, dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının 98.6% olması və determinasiya əmsalına yaxın olması apraksimasiyanın doğru olduğunu deməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın aparılması üçün istifadə olunmuş model və alınan nəticələrin faktiki göstəricilərə yaxın olduğunu görmək olar. Qeyri-bərabər xəta dispersiyalarını və kənar göstəriciləri aşkar etmək üçün aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuşdur.

Şəkil. Modeldən alınmış, faktiki qiymətlər və onlar arasındakı fərqlərin dinamikası

Odur ki, regressiya analizinin nəticələrinə əsasən, əmanətlərin və plastik kartların sayında olan artım ölkənin ÜDM-i ilə müsbət əlaqəsinin olduğunu göstərir.

Nəticə

Bir çox maliyyə vasitəçisi bütün lazımi texnoloji infrastrukturla təmin olunmasına baxmayaraq, maliyyə xidmətlərindən kənarda qalan insanların hələ də olduğu müəyyən edilmişdir. Öz növbəsində qeyd olunan çatışmazlıq ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli paya sahib olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsir göstərməkdədir. Maliyyə alətlərinə əlçatanlığın zəif olması ölkədəki iqtisadi fəaliyyətləri ləngidir. Maliyyə savadlılığı və maliyyə xidmətlərindən təcridolma məsələləri maliyyə inklüzivliyinin əsas problemləridir. Əslində bu problemlər əsas bank hesabı xidmətlərinin tətbiqi, əhalinin maliyyə savadlılığının yaxşılaşdırılması, agent bank şəbəkəsinin yaradılması, bank olmayan ödəmə xidmətləri təminatçıların yaradılması və ödəmə agentləri şəbəkəsinin yaradılması və mikromaliyyə məhsullarının yaradılması tətbiqi yolu ilə həll edilə bilər.

Maliyyə vasitəçilərinin, xüsusən bankların, bank olmayan kredit təşkilatlarının və milli poçt operatorunun ölkənin maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynadığı məlum oldu. Bu qurumlar əhalinin əsas maliyyə ehtiyaclarını təmin edir. Buna görə də, qeyd olunan təşkilatların xidmətlərindən istifadə oluna bilər və göstərilən sahənin inkişafında onlara yol açmaq üçün bu sahə üzrə qanunvericilik inkişaf etdirilməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, kənd yerlərində fəaliyyət göstərən müəssisələr maliyyə xidmətlərinə çatmaqda çətinlik çəkirlər. Çətinliklər nəticəsində insanların müəssisələr açmaq istəkləri aradan qalxır. Buna görə kənd yerlərində maliyyə xidmətlərinə əlçatmazlıq biznes fikirlərinin yox olmasına səbəb olur. Həmçinin müşahidələrin təhlili göstərir ki, maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığı ölkədə düzgün qurulmuş və gəlirli biznes mühitinin formalaşmasında böyük rol oynayır. İnsanlar üçün agent banklar vasitəsilə maliyyə vasitəçiləri ilə sıx münasibət qura bilməklə yanaşı, asan pul mənbələrini istifadə edərək mənfəət əldə etmək şəraiti yaradılır. Bu da, davamlı olaraq, iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edir.

Bankların inteqrasiyası onların insanların sosial həyatına inteqrasiya səviyyəsini göstərir. Əslində, bankların inteqrasiyası, insanların ehtiyac duyduğu və pulsuz əsasda təklif olunan əsas bank xidmətlərini əhatə edir. Təhlil nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda qeyd olunan iqtisadi məqamlara çatmaq üçün bankların insanların sosial həyatına inteqrasiyası vacibdir. Əsas bank xidmətlərinin göstərilməsi və insanlar üçün daha əlçatan və sərfəli olması insanların maliyyə resurslarına marağını artıracaqdır. Bu da öz növbəsində insanların vəsaitinin artıqca fərqli müəssisələrə investisiya qoymağa başlayacağı qənaətinə gətirib çıxarır.

Son olaraq, reqressiya analizinin nəticələri əmanətlərin və plastik kartların sayında olan artımın ölkənin ÜDM-i ilə müsbət əlaqəsi olduğunu göstərir. Belə ki, depozitlərdə olan 1% artımın ÜDM-ə müsbət təsiri 0.19 %, plastik kartların sayında olan 1% artımın isə 0.62% olacaqdır. Ayrıca, p dəyərlərinə baxarkən, bütün sərbəst dəyişənlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olduğu aydın olur. Bundan əlavə, nəticələr onu göstərir ki təsiredici sərbəst dəyişənlərin dəyişməsi ÜDM-in həcm dəyişməsinin 98.9%-ni izah edir.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, ölkədə maliyyə savadlılığının artırılması, bankların insanların həyatına integrasiyası, agent bankçılıq təcrübəsinin istifadəsi və regressiya təhlillərinə əsasən əmanətlərin və plastik kartların sayının artırılması üzrə işlərin görülməsi maliyyə inklüzivliyinə müsbət təsir göstərən amillər olduğu, daha doğrusu bu amillərin təsir əmsalları müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abowitz, D. A., & Toole, T. M. (2010). Mixed method research: Fundamental issues of design, validity, and reliability in construction research. *Journal of construction engineering and management*, 136(1), 108.
2. Adeola, O., & Evans, O. (2017). Financial inclusion, financial development, and economic diversification in Nigeria. *The Journal of Developing Areas*, 51(3), 1-15.
3. Asian Development Bank. (2014). Financial Stability and Financial Development. Asian Development Bank.
4. Banerjee A., Breza E. and Kinnan C. (2018), "Do credit constraints limit entrepreneurship?" *American Economic Journal*.
5. Battersby, B. (2007). Does distance matter?: The effect of geographic isolation on productivity levels. *OECD Economic Studies*, 2006(1), 205-225.
6. Breitbach, E., & Walstad, W. B. (2014). Financial literacy and banking affiliation: Results for the unbanked, underbanked, and fully banked. *Perspectives on Economic Education Research*, 9(1), 20-35.
7. Clotteau, N., & Measho, B. (2016). Global panorama on postal financial inclusion 2016. *Universal Postal Union*, Bern.
8. Dong, Y., & Men, C. (2014). SME Financing in Emerging Markets: Firm Characteristics, Banking Structure and Institutions. *Emerging Markets Finance & Trade*, 50(1), 120–149.
9. European Commission. (2008). Financial services provision and prevention of financial exclusion, *report of DGESAE*, European Commission.
10. Gloukoviezoff, G. (2007). From financial exclusion to overindebtedness: the paradox of difficulties for people on low incomes?. In *New frontiers in banking services* (pp. 213-245). Springer, Berlin, Heidelberg.
11. İmanzadə, A., Zeynalov A. və Həsənov, S. (2017). "Maliyyə İnkişafı: Nə və necə? Azərbaycan İqtisadiyyatından dəlillər". Premier Publishing.
12. IMF. (2019). Article 4 – Press Release, report and statement of ED for Azerbaijan. International Monetary Fund.
13. Lenka, S. K., & Sharma, R. (2017). DOES FINANCIAL INCLUSION SPUR ECONOMIC GROWTH IN INDIA? *The Journal of Developing Areas*, 51(3), 215–228.
14. Levy-Orlik, N. (2013). Financialization and Economic Growth in Developing Countries: The Case of the Mexican Economy. *International Journal of Political Economy*, 42(4), 108–127.

15. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44.
16. Sarkar, M. P. (2019). Literature review on adoption of digital payment system. *Global Journal of Enterprise Information System*, 11(3), 62-67.
17. Sen, G., & De, S. (2018). How much does having a bank account help the poor?. *The Journal of Development Studies*, 54(9), 1551-1571.
18. Subedi, D. (2016). Explanatory sequential mixed method design as the third research community of knowledge claim. *American Journal of Educational Research*, 4(7), 570-577.
19. The World Bank. (2022). "Financial Inclusion". World Bank.
20. The World Bank. (2020). "Improving SMEs' access to finance and finding innovative solutions to unlock sources of capital". World Bank.
21. The World Bank. (2020). "Rural population – Azerbaijan". World Bank.
22. The World Bank. (02.10.2018). "Financial Inclusion", World Bank.
23. The World Bank. (01.10.2018). "Universal Financial Access", World Bank.
24. The World Bank Group. (2016). Enhancing Financial Capability and Inclusion in Azerbaijan, World Bank.
25. Tiwari, D. K., & Khan, M. S. (2017). A study on Demonetization and its Impact on Corruption and Black Money. *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(6), 466-470.
26. Van Der Cruysen, C., De Haan, J., & Roerink, R. (2021). Financial knowledge and trust in financial institutions. *Journal of Consumer Affairs*, 55(2), 680-714.
27. WhiteClarkGroup. (2019), Global Leasing Report. WCG.